

<https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2024/32/3./340-347>

A vallásközi párbeszéd intézményes formái, mint a társadalmi megbékélés eszközei a Közel-Keleten és Észak-Afrikában*

Szuromi Szabolcs Anzelm, O.Praem.

kutatóközpont-vezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest; az *Academia Europaea* (London) rendes tagja

Absztrakt

A vallásközi párbeszéd egyre meghatározóbb szerepet kap a 21. században. Annak ellenére, hogy intézményes kezdetei a 12. századig nyúlnak vissza, mégis a társadalmi, kulturális, vallási és politikai kapcsolatok területén kifejtett hatása leginkább a 20-21. században érzékelhető. Sajátosan igaz ez az ún. „Ábrahám-vallások” viszonyára. A Közel-Keleten és Észak-Afrikában a 2010-es évektől zajló események különösen is hangsúlyossá teszik ezeknek a vallási síkon folytatott eszmecsereknél a jelentőségét.

Kulcsszavak

vallási párbeszéd, Ábrahám-vallások, Apostoli Szentszék, vallásközi együttélés, vallási tolerancia

Bevezetés

„Az emberek mindig is törekedtek a tökéletességre azért, hogy olyan kulturális vagy jogi struktúrákat hoztak létre, amelyek formálják társadalmukat és kezelik az esetleges különbségeket (...). Feladatunk az emberiség végső (túlvilági) céljának az elérése, az ideális evilági társadalom megteremtésével. Egy olyan társadalomnak, amely a világegyetem Teremtőjétől származó erkölcsi elveken és értékeken alapul (...). Ezt az egységet, a megértés és az egymás iránti kölcsönös szeretet gyakorlásán keresztül érhetjük el, amely szemlélet szíve az őszinteség és a felebarátság (...), írja Mohammad Hussein Al-Ansari ajatollah 2014-ben.¹ Átte-

---

* Készült a *Collegio S. Norberto*-ban (Róma) és a *Wilmington Community of St. Michael's Abbey of the Norbertine Fathers*-ben (Los Angeles, CA), a Magyar Katolikus Teológiai Tanárok Konferenciájára (Budapest, 2024. január 25-26.). A francia nyelven, a *Dialogue interconfessionnel et coexistence au Moyen-Orient et en Afrique du Nord* (Lake Havasu City, AZ – Paris – Beirut – Baabda, 2024. február 6.) című konferencia keretében elhangzott előadás magyar nyelven átdolgozott változata.

kintve azonban a Közel-Kelet és Észak-Afrika történelmét és jelenét, méltán feltehető a kérdés, hogy vajon tényleg van-e lehetőség egy, az idézetben szereplő társadalom létrehozására, és azon belül a béketeremtésre. Ha pedig igen, akkor a vallásközi párbeszéd intézményes formái milyen módon járulhatnak hozzá ennek az előmozdításához. Nem kérdéses, hogy számos formában és szinten folynak vallásközi dialógusok az említett régióban, különösen az ún. „Ábrahám-vallások” között (zsidó, keresztény, muzulmán), tekintettel mind a történelmi, a kulturális, a meghatározott vallási tartalmat, mind a mindennapos társadalmi kapcsolatokat érintő területekre. Jól láthatóan létrejöttek olyan vallásközi és nemzetközi fórumok melyek keretében ténylegesen érvényesül a kölcsönös tiszteleten alapuló dialógus. Azonban az is érzékelhető, hogy az elméleti – akár hivatalos, akár tudományos, akár magán – szinten történő párbeszéd eredményeinek átültetése a teljes közösségek mindennapos együttélésének területére, továbbra is konfliktushelyzetek között zajlik. Ezek a konfliktusok pedig mind a mai napig jelentős befolyással vannak az említett régió országainak a belső működésére, egymáshoz és más régiókhoz való viszonyára. Érdemes tehát megvizsgálni mind a párbeszéd intézményes formáit és szintjeit, a párbeszéd területeit és határfokát, mind a vallási párbeszéd alapját képező közös témákat azért, hogy a békeépítés feltételeiről megállapításokat tehesünk.

A párbeszéd intézményes formái a Katolikus Egyház működésén belüli hierarchikus rendben

A Katolikus Egyház a II. Vatikáni Zsinat óta (1962-1965) a legfelső szinten szervezett formában folytat vallásközi párbeszédet, különösen az ún. „Ábrahám-vallások”-kal (vö. *Nostra aetate* kezdetű nyilatkozat)². Természetesen az ez irányú tevékenység 20–21. századi formája nem előzmények nélküli. Ezek között említhetjük a zsidó–keresztény párbeszéd történelmi állomásait³ vagy a premontrai rendi Havelbergi Szt. Anselm (†1158)⁴ tevékenységét, illetve Assisi Szt. Ferenc (†1226) szentföldi és egyiptomi látogatását (1219), valamint a ferences misszionáriusok muzulmán területen folytatott munkáját (már 1217-től).⁵

A Katolikus Egyház hierarchikus rendszerén belül legfelül a Római Kúria azon szervezeti egységei helyezkednek el, amelyek a katolikus–zsidó–muzulmán

¹ Al-Ansari, Mohammad Hussein: *Who & Why? Islamic Creed Answers*, Najaf 2014, 7.

² Conc. Vaticanum II, *Nostra aetate* (28 oct. 1965), nn. 3-4.

³ Pelikan, Jaroslav: The Jewish – Christian Dialogue in Historical Perspective. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 32/7. (1979) 18-30; vö. Kessler, Edward: *An Introduction Jewish-Christian Relations*, Cambridge 2012.

⁴ Sigler, Sebastian: *Anselm von Havelberg: Beiträge zum Lebensbild eines Politikers, Theologen und königlichen Gesandten im 12. Jahrhundert*, Düren-Maastrich 2005.

⁵ de Vitry, Jacques: *History of the Orient in St. Francis of Assisi: Omnibus of Sources*, Cincinnati, OH. 2008.

párbeszédben, valamint a közel-keleti és észak-afrikai régióban ökumenikus párbeszédet érintő kompetenciakörrel rendelkeznek. Ezt jelenleg részleteiben a Ferenc pápa (2013-) által a Római Kúriáról 2022. március 19-én kiadott *Praedicate Evangelium* kezdetű apostoli konstitúció⁶ 147–152. cikkelye szabályozza.⁷ Ide tartozik az Államtitkárság (amelynek három szekciója közül kettő érintett a témakörben: az államokkal és nemzetközi szervezetekkel fenntartott kapcsolatokért felelős szekció és a Szentszék diplomáciai személyi állományának szekciója)⁸, a Vallásközi Párbeszéd Dikasztériuma (amely irányítja és felügyeli a vallásközi dialógus hivatalos formáit a Katolikus Egyházon belül), a Keresztény Egység Előmozdításának a Dikasztériuma (amelynek tevékenységi köre a keresztény egyházakkal történő párbeszéden túl kiterjed a katolikus–zsidó dialógus koordinációjára is), a Hittani Dikasztérium (ami a hitletétemények őrzésén túl olyan elveket rögzít, amelyek más vallások tanításának és identitásának normatív tiszteletben tartására irányulnak), a Keleti Egyházak Dikasztérium (mely ebben a témában sajátosan a keleti sajátjogú egyházaknak az adott területen jelentős számban jelenlévő más felekezetekkel folytatott kapcsolatépítésben is illetékes) és az Evangelizáció Dikasztériuma (amely miközben a missziós területeken jelenlévő egyházi hierarchia működését felügyeli, általánosságban foglalkozik az adott régió vallási közösségeivel fennálló kapcsolatok erősítésével).

A következő szinten azoknak az országoknak a püspöki konferenciái helyezkednek el, amelyek vagy az említett régió területéhez tartoznak, vagy azok az országok, melyek területén jelentős létszámú zsidó, illetve muzulmán közösség működik. Ezeken a helyeken – a sajátos körülmények figyelembevételével – különleges szerepet töltenek be a püspöki konferenciák általi hivatalos tárgyalások; a hasonló értékekre építő és azokat kölcsönösen védő megállapodások vagy állásfoglalások, továbbá a meghatározott közös célok mentén (pl. szociális, egészségügyi, stb.) történő együttműködések.

A hierarchikus rendszeren belül a legközvetlenebb kapcsolatok az egyházmegyei, illetve a helyi egyházi szervezet szintjén valósulnak meg. Ezek a mindennapos békés egymás mellett élés előmozdításának a leghatékonyabb, gyakorlati eszközei.

⁶ Franciscus, Const. Ap. *Praedicate Evangelium* (19 mart. 2022). *Communicationes*, LIV/1. (2022) 9-81.

⁷ Részletesen vö. Szuromi, Szabolcs Anzelm: The reorganized structure and functioning of the Roman Curia – a comparative analysis in the light of earlier canon law sources, *Folia Theologica et Canonica* XII. (2023) 133-148.

⁸ Aumenta, Sergio F.: La Segreteria di Stato nella Cost. apost. *Praedicate Evangelium*, *Ius Ecclesiae*, 34. (2022) 461-490; vö. Szuromi, Szabolcs Anzelm, Las características del funcionamiento del Secretario de Estado en comparación con las Constituciones Apostólicas “Pastor Bonus” y “Praedicate Evangelium”. *El funcionamiento de la Curia Romana a la luz de las disposiciones de la Constitución Apostólica “Praedicate Evangelium” III*, Los Angeles, CA – Ciudad de México – Trujillo [videoconference: 2023. február 15.].

A párbeszéd egyes szintjeit műfaj szerint is meg lehet különböztetni. Ide sorolható a hivatalos forma, amely a fenti, hierarchikus intézményes rendszer kezei között történik. Azonban nagyon komoly szintet képvisel a tudományos – vagy más néven: teológiai – eszmecserék köre. Valójában az „Ábrahám-vallások” közötti hivatalos dialógushoz az adott felekezetek hittudósai közötti megbeszélések tudják megadni a bizalmi légkört és a tartalmi alapokat. Mindezen túl nem hanyagolható el az ún. magán-párbeszéd sem, amely az egyes közösségek tagjainak egymás mellett élésén és együttműködésén nyugszik, egészen a mindennapos családi kapcsolatokig és kötelékekig.

Az Ábrahám-vallások egymáshoz való viszonya

Ahhoz, hogy a három Ábrahám-vallás (zsidó, keresztény, muzulmán) egymáshoz való viszonyáról beszéljünk, fontos meghatározni a viszonyok a megkülönböztető jegyeit. Természetesen lehetséges nagy általánosságban az említett három világvallás kapcsolatáról beszélni, azonban az egyedi irányzatok, a különböző régiókon és országokon belüli sajátos kérdések és körülmények figyelmen kívül hagyásával legfeljebb egy elméleti viszonyt tudunk leírni. Ez – az egyes sajátosságok szem előtt tartásával – jóval árnyaltabb képet mutat. Éppen a 2023. október 7-i megrázó események és az azt követő eltérő társadalmi reakciók világítottak rá, hogy az elméleti szinten a másik vallási meggyőződésének a tiszteletben tartására felépült II. világháborút követő nyugati közgondolkodás egyedi esetben milyen szélsőséges meghasonlásokra képes. Éppen ezért az Ábrahám-vallások közötti tényleges viszonyrendszer összetettségét legalább három megközelítési szögből szükséges egyszerre vizsgálni.

1. Az Ábrahám-vallások közé tartozó vallási közösségek különböző csoportjai vizsgálhatók az identitásukban eltéréseket tartalmazó számos *irányzat* egyediségének az elemzésével. Azaz, tekintettel kell lenni az egyes zsidó vallási irányzatok teológiai, kulturális, stb. különbségeire (vö. ortodox, ultraortodox, hászid, neo-ortodox, progresszív, konzervatív, rekonstrukcionista, neológ stb.)⁹; ugyanúgy, ahogy a kereszténységen belüli nagyobb (vö. ortodox – katolikus – protestáns), és az azokon belüli nagyszámú kisebb irányzat közötti eltérésre¹⁰; vagy az iszlámon belüli síita és szunnita közösségek, valamint azok irányzatainak egyediségére.¹¹ Sőt, mindezen túl, önállóan mérlegelésre szorul az a szellemi és

⁹ Vö. pl. Dosick, Wayne: *Living Judaism: The Complete Guide to Jewish Belief, Tradition and Practice*, New York 2007; Robinson, George: *Essential Judaism: A Complete Guide to Beliefs, Customs and Rituals*, New York 2000.

¹⁰ Vö. pl. Gunton, Colin E.: *The Cambridge companion to Christian doctrine*, Cambridge 1997; Ratzinger, Joseph: *Introduction To Christianity* (Communio Books), San Francisco 2004.

¹¹ Vö. pl. Hassan, Riaz: *Faithlines: Muslim Conceptions of Islam and Society*, Oxford 2002.

gondolkodásbeli közeg, amelyet az egyes vallási irányzatok politikai vetülete hoz létre, mindössze közvetett kapcsolatban a meghatározott hittartalommal. A teológia területén folytatott vallásközi párbeszéd elsősorban a hívő emberi életen, az Isten feltétlen szeretetén és mindennek az intellektus szintjén történő vizsgálatát jelenti, éppen ezért a dialógus nagyon hatékony eredményeket tud elérni. A vallási irányzatok politikai vetülete területén folytatott párbeszéd – éppen a *politikum* miatt – jóval nehezebb (vö. politikai iszlám)¹².

2. *Forma* szerint is vizsgálhatjuk az Ábrahám-vallások közötti viszonyrendszereket. Ezeknek hátterét is képezheti, de hatását is jelentheti a hozzájuk kötődő kulturális környezet. Végül itt is szükséges megemlíteni a *politikumra* gyakorolt befolyást. A meghatározott tartalmú *hit*, amely a vallási közösség identitását jelenti, egyúttal társadalomformáló erő is, amely adott kultúrkörbe (vagy eltérő kultúrkörökbe) illeszkedik, és ezzel további egyedi jellegzetességeket épít be magába a hitnek a gyakorlásába, azaz a Szenttel való viszony kifejezésébe. Majd ugyanez a hitbeli magatartás visszahat a befogadó *kulturális közegre* is. Ebben a miliőben fogalmazódnak meg a mindennapi étellel való foglalkozás alapvető kijelentései, amelyek már a *politikum* – vagy, ha együttélési normákban fogalmazódik meg, akkor a jog – területéhez tartoznak. Az Ábrahám-vallások mindegyikében megtalálható ez a hármasság, vallási közösségtől, földrajzi környezettől, és koroktól függő mértékben. A közös vallási alapelvek és a hasonló kulturális adottságok segíthetik a dialógust, valamint a békés együttélés előmozdítását.

3. A közösségek eltérő adottságainak és társadalmi helyzetének is jelentős szerepe van a vizsgált viszonyrendszerre. Így a többségi vagy kisebbségi státusz, a történelmi vagy politikai alapon kialakult státusz, valamint a szekularizált és a vallásos társadalmon belüli státusz is eltérő körülményeket és feltételeket teremt a párbeszéd terén. Jól látható, hogy a kisebbségi státuszban lévő közösségek között jóval erősebb az együttműködés, mint a többségi és kisebbségi közösségek viszonyában. A történelmi közösségek működése egyfelől mindig gyengébb pozíciót jelent a dialógus folyamán a politikailag támogatott közösségekkel történő összehasonlításban. Másfelől, a történelmi közösségek közötti kapcsolatokat önmagukban is megterhelik a korábbi időszakok sérelmei által egymásnak okozott sebek. Ahhoz, hogy a békeépítés dialógusa megkezdődhessen, elengedhetetlen az az empatikus magatartás, amely lehetővé teszi az utóbbiakon történő felülemelkedést. A legnagyobb feszültség ebben a hármasságban egyértelműen a szekularizált és a vallásos társadalmon belüli viszonyt jelenti. Ez jól érzékelhető a nyugati típusú szekularizált (poszt-keresztény) társadalom és a keleti típusú, nemcsak elméleti, hanem a mindennapi gyakorlat szintjén is vallásos közösségek 20. és 21. századi – különösen a legutóbbi évtizedben – egymással szembeni konfliktusaiban.

¹² Ayubi, Nazih: *Political Islam*, London 1991, 5-7.

A párbeszéd területei

A fenti, elvi megalapozás alapján a vallásközi párbeszéd társadalmi megbékélést előmozdító területeiként mind magát a teológiai (*vallási*), mind a társadalmi (*közösségi*) szempontot nevesíthetjük. Az Ábrahám-vallások vonatkozásában a vallási területen folytatott párbeszéd konkrét alapját képezik¹³ 1) a felek részéről hasonlóan értelmezett biblikus helyek tanítása, amelyek a zsidó–keresztény kapcsolatban az ószövetségi helyeket jelentik¹⁴, a keresztény–muzulmán kapcsolatban az ó- és újszövetségi helyeket¹⁵, valamint az ókeresztény irodalmi forrásokat és értelmezésüket foglalják magukban; 2) az egyistenhitből fakadó emberi kötelességek és jogok bemutatása; 3) a vallási tanításból fakadó közös erkölcsi előírások kifejtése és hangsúlyozása.¹⁶ Az Ábrahám-vallások között, a társadalmi területen folytatott párbeszéd számára a legfontosabb négy pillér: 1) az egyén és a közösség egymáshoz való viszonyának a bemutatása; 2) a békeépítés mint társadalmi kötelezettség; 3) a vallási, nyelvi, népi vagy törzsi kultúra kölcsönös megbecsülése; 4) a személyek egyedi értékének a kifejezése.

Természetesen a felsorolt alapelveket szem előtt tartó dialógus hatásfokát több körülmény is befolyásolja. Vagyis figyelembe kell venni az adott vallási közösség konkrét irányzatának (1), a közösség elhelyezkedése szerinti országnak (2), a párbeszédet folytató vallási képviselő személyes meggyőződésének (3), a párbeszédben felhasznált vallási–teológiai műfajoknak (4), az ezeken belüli eltérő témáknak (5) a sajátosságait. Mindezeket túl elengedhetetlen feltétel a kölcsönös teológiai felkészültség (6), egymás vallási identitásának és meghatározott tartalmú teológiai tanításának a tiszteletben tartása (7), a kölcsönös történelmi sérelmeken való felülemelkedésre való készség (8), és a dialógus folyamán megnyilvánuló őszinte és hiteles magatartás.¹⁷

¹³ Az azonos fogalmak közötti jelentéstartalmi eltérésekhez részletesen vö. *Lexikon des Dialogs. Grundbegriffe aus Christentum und Islam* (szerk. Heinzemann, Richard), I-II. Freiburg-Basel-Wien 2014.

¹⁴ Pl. Neudecker, Reinhard: Die theologischen Beziehungen zwischen Christentum und Judentum – ein unerwünschtes Thema im jüdisch-christlichen Dialog?. *Oriental Studies and Interfaith Dialogue. Essays in Honour of József Szécsi* (szerk. Hidvégi, Máté), Budapest 2018, 447-463.

¹⁵ Pl. Rózsa, Erzsébet N.: How Islam and Christianity Perceive Each Other? Reflections on the Relationship of Two Monotheistic Religions. Hidvégi (2018), 543-555.

¹⁶ Szuromi, Szabolcs Anzelm: The prayer that unites the three Abrahamic religions (Judaism, Christianity and Islam). *The Abrahamic religions and dialogue*, Budapest – Al-Kut [videoconference: 2022. június 1.].

¹⁷ Szuromi, Szabolcs Anzelm: Common Values and Mutual Respect based on the daily Prayerful and Religious Life (Cohabitation of Jewish, Christian and Muslim communities). *Coexistence and Tolerance are the Divine Relations Message to Humanity*, Al-Kut [videoconference: November 18th 2021].

A konkrét témák és programok

Az elmúlt egy évtizedben világos kifejezésre jutott az az igény, hogy az Ábrahám-vallások közötti párbeszéd szervezett, tudományos (komparatív teológiai) formában is megerősödjék. Ezért a korábbi európai (vö. Róma, Toulouse) és USA-beli (Chicago, Ill.) központok mellett, amelyek a nyugati típusú gondolkodás oldaláról közelítették meg a dialógus kérdését, 2017 és 2023 között több vallásközi párbeszédre szakosodott – nem a hivatalos szintet képviselő – új intézet és kutatási program jött létre Irakban, megjelenítve a közel-keleti térség kulturális hagyományain alapuló szempontrendszert. Ezek közül az első a *Christian Dialogue of the Hussein Institute for Dialogue and Peacebuilding Imam Hussein Holy Shrine* (Najaf, Irak), amelyet Sayyed Salih Al-Hakim ajatollah (†2023) alapított 2017-ben. Az intézet keretében önálló keresztény kutatási program is indult, amelyre jelen sorok szerzőjét kérték fel 2023. március 16-i hatállyal. Itt kerül megrendezésre évente a *Najaf World Conference on Freedom of Opinion and Coexistence* (legutóbb 2023. szeptember 29-30-án).¹⁸ Sayyed Salih Al-Hakim ajatollah halálát követően az intézet vezetését Sayyed Izz al-Din Al-Hakim ajatollah vette át.

A második intézet a *Center of Islamic and Christian Dialogue*, amelyet Talib Z. Almosawi, akkor a *Kut University College* rektora (jelenleg az igazgatósági tanács elnöke) és jelen sorok szerzője alapított 2018-ban az említett egyetemen, a *Wasit State University* (Al-Kut) együttműködésével¹⁹. A központ éves szinten rendez nemzetközi konferenciát (legutóbb 2023. szeptember 26-27-én).

A harmadik intézet a *Center for Interfaith Dialogue of the 'Abraham' Religions*. Ezt közös kezdeményezéssel hozta létre 2021-ben Mazin Hasan Alhasan, a *Wasit State University* (Al-Kut) rektora és jelen sorok szerzője, együttműködésben a *Kut University College*-dzsál (Al-Kut) és az *Al-Nisour University College*-dzsál (Bagdad). A központ évente egy régió belüli és egy nemzetközi konferenciát tart (a legutóbbi, régió belüli tudományos eszmecsere 2024. április 20-án került sor Bagdadban, a békés együttélés vallási alapjai témában).

A felsorolt három intézetben az utóbbi öt évben elemzett témák között helyet kapott az irgalmas Istenről alkotott kép bemutatása (1); a Boldogságos Szep-lőtelen Szűz Mária személyének az elemzése (2); a három Ábrahám-vallás stabil teológiai tanításának a kölcsönös tiszteletben tartása melletti érvelés (a változó, korhoz kötött tanítás területén történő közös álláspontok kialakítására való törekvéssel együtt); a teremtett személy tiszteletének a kérdése (4); a mártírok és a

¹⁸ Szuromi, Szabolcs Anzelm: Principles of Freedom of Opinion and Religious Coexistence. *Najaf World Conference on Freedom of Opinion and Coexistence*, Najaf (2023. szeptember 29.).

¹⁹ A kutatóközpont első publikációja: Al-Hully, Alan: *Jesus Christ in Islamic Perception. A Detailed Study of Muslim – Christian Coexistence through the Holy Quran and Islamic Heritage*, Al-Kut 2019.

szentéletű személyek tiszteletének a leírása (5); a szent könyvek kölcsönös tiszteletének hangsúlyozása (6), hasonlóan a szent helyek kölcsönös tiszteletéhez (7). Kiemelésre került, hogy a vallásszabadság nem jelentheti a másik vallási meggyőződésének a megsértését (8). Mindez kiegészült az Ábrahám-vallások mindennapos vallási élete területén megmutatkozó hasonlóságok áttekintésével, a nap imádsággal való megszentelésének (9), az alamizsnálkodásnak (10), a böjtölésnek (11) és a zarándoklat jelentőségének (12) a területén. Mindhárom intézet kutatásainak egyik legfontosabb alapelve kiemelni: a „szent” megszenteltetés lerombolja az építendő békét (13).

Konklúzió: A kohabitáció lehetősége

A kétségtelenül fennálló lényeges tartalmi különbségek ellenére a judaizmusban, a kereszténységben és az iszlámban is megtalálhatjuk ugyanazt az alapot az Istenhez való szoros, alázatos, hűséges és engedelmes kapcsolatra vonatkozóan. Ez az egyetlen Istenhez való kapcsolat sajátos formában is megfogalmazódik az olyan alapvető állításokban, mint „aki szeretett minket, mielőtt mi elkezdtük volna szeretni őt”, akit kifejez a hívők mindennapi imádságos élete, amely megszenteli az üdvösség elérésére irányuló emberi munkát és szándékot.

Mindennek tükrében a judaizmus, a kereszténység és az iszlám számos értékkel és alapelvvel rendelkezik, amelyek elválaszthatatlanul hozzátartoznak az Ábrahám-vallásokhoz sorolt mindhárom világvallás saját identitásához. Ezek a zsidó, keresztény és muszlim hívők közötti tolerancia olyan alapját képezik, amelyek lehetővé tudják tenni egymás vallási meggyőződésének kölcsönös tiszteletét úgy, hogy mégsem kell egyiküknek sem feladnia saját vallási meggyőződését, amely szent hagyománya révén Istenhez köti. Látható tehát, hogy a közkeleti és észak-afrikai békeépítés dialógusához, és az együttélés (*kohabitáció*) kereteinek megteremtéséhez létezik mind az adekvát teológiai tematika és érvrendszer, mind annak a különböző szinten és formában működő intézményes fóruma. Így a valódi kérdés az, hogy az Ábrahám-vallások irányzatainak – vagy szekularizált formájának – politikai vetülete területén milyen befolyást képesek gyakorolni a konstruktív vallási vezetői (hivatalos) vagy hittudósi párbeszéd (tudományos, magán) fentebb bemutatott eredményei.